
TEODOR ADORNO

REVIDIRANA PSIHOANALIZA*

Već dvadesetpet godina u psihoanalizi je primetna tendencija da se, na račun skrivenih mehanizama nesvesnog, onim motivacijama društvene i kulturne vrste koje su prstonaprosto pristupačne svesti, daje merodavnija uloga nego do tada. Težilo se sociologizaciji psihoanalize. Frojdu se prigovara da je društvene i ekonomske strukture posmatrano kao pulku posledicu psiholoških impulsa, koji sami stvaraju jednu više ili manje nepovesnu nagonsku konstituciju čoveka. Pokušajima objašnjenja da karakterne crte, kao narcizam, mazohizam ili analni sindrom, nisu ništa manje produkti društva i okoline, nego što oni ove uslovljavaju, prigovara se isto kao i onim pokušajima koji objašnjavaju rat na osnovu destruktivnih impulsa ili onima koji objašnjavaju kapitalistički sistem na osnovu analnoerotičnog nagona za sakupljanjem. Iz inače neosporne insuficijencije ovih tvrđenja izvodi se zaključak da prava nauka mora neprestano da ima u vidu uzajamno delovanje socijalnih i psiholoških faktora, da, dakle, predmet analize ne treba da bude atomistički izolovana dinamika nagona unutar individuuma već to pre treba da bude životni proces u svom totalitetu.

U stvari, psihologija, kao jedan sektor nauke koja je odvojena od rada, ne može da ovlada društvenom i ekonomskom problematikom u celosti. Teško da psihoanaliza može imati nekakav interes u tome da se po svaku cenu štite takve ograničenosti, kao što su one Laforgove, koji u svojoj knjizi o Boderu pesnika posmatra kao neurotičara, čiji se život mogao razvijati sasvim drugačije i srećnije da se samo mogao osloboditi svoje vezanosti za majku. Psihoanaliza bi mnogo više trebalo da vodi računa o tome da se metodološki problem njenog odnosa prema teoriji društva iznosi temeljnije. Upravo u ukazivanju na to leži zasluga neofrojdovske odnosno

*) Theodor W. Adorno — Die revidierte Psychoanalyse
Iz: Th. W. Adorno, *Gesammelte Schriften*, Bd. 8, Soziologische Schriften I, S. 20—41.

revizionističke škole.¹⁾ Trebalo bi razmotriti da li pokušaj te škole da se psihoanaliza prosto sociologizuje zaista dovodi do kritičkih uvida u bit društva, koje bi mogla da uspostavi psihoanaliza. Pri tom se istinski sociološki aspekti sociologizovane psihoanalize izlažu onoj kritici koju su analitičari, koji se čvrsto drže načela Frojdove teorije, već primenili na nju u psihološkoj sferi: oni zapadaju u površnost Adlerovog tipa ukoliko Frojdu dinamičku teoriju, zasnovanu na principu zadovoljstva, zamenjuju pukom ja-psihologijom.

Prvi deo ovog teksta razmatra neke od motiva i odnosa argumentacije koji merodavno karakterišu revizionistički stav. Drugi deo se bavi revizionističkom teorijom odnosa između kulture i individue i njenih implikacijama i pokazuje neke konsekvence za učenje o društvu. U trećem delu pokušava da se da jedna kratka sociološka ocena neofrojdovaca kao i njihovog odnosa prema Frojdu.

1.

Suštinu neofrojdovskog udaljavanja od Frojda izražava Karen Hornaj (Karen Horney), kada kaže „da bi psihoanaliza trebalo da preraste granice koje su joj postavljene time što je ona postala instinktivistička i genetička psihologija“²⁾. Pojam nagonске psihologije fungira kao prokletstvo, koji psihologiju, koja dušu, kao što se to desilo u nekim školama s kraja devetnaestog veka, više ili manje mehanički deli na određen broj nagona, jednom označava višeznačno, a drugi put tako označava psihološki metod koji se ne zadovoljava time da um i društveno određene vrste ponašanja ostavlja nerazrešenima, već štaviše još pokušava da diferencirane duševne načine ponašanja izvodi iz težnji za samoodržanjem i zadovoljstvom. Da je jedno kruto raščlanjavanje psihe na nesvodljive nagone nemoguće i da se konkretna pojava nagona može saznati u najširem odnosu varijacija i dinamičkih promena, ni na koji način se ne može isključiti drugim stavom, i samo u ovom smislu bi se Frojdova teorija libida mogla nazvati nagonsko-psihološkom.

¹⁾ Razmatranja koja slede odnose se samo na one revizionističke pisce, čijim publikacijama se autor pobliže bavio. Pre svega, reč je o knjizi Karen Hornaj, *Novi putevi u psihoanalizu*, na nemački preveo Heinz Neumann, Stuttgart 1951. Znatne teorijske razlike koje postoje između revizionističkih autora, morale su biti zanemarene. Ipak svima je zajednička tendencija, da psihoanalizu usmere u onom „realističkom“ pravcu, o kome će u tekstu biti reč.

²⁾ Karen Horney, *Neue Wege in der Psychoanalyse*, S. 9.

(Primerba prevodioca. Za citate iz knjige K. Hornaj korišćen je postojeći prevod dr Dušana Kosovića i Batrića Filipovića — Karen Hornaj, *Novi putevi psihoanalize*; Kosmos, Beograd 1965).

Ništa odlučnije ne karakteriše poziciju revizionista, nego oni sami kad napadaju Frojda zbog njegove tobožne upletenosti u mehanističke misaone navike koje su svojstvene devetnaestom veku, i kad za osnovu teorije uzimaju kategorije koje, kao puki rezultati psihološke dinamike, koji se hipostaziraju i navode kao apsolutni, u stvari nisu ništa. Ono što je Frojd trebao da učini sa nagonima, to čini neofrojdovska škola sa karakternim osobinama. To što ova škola razmetljivo polaze pravo na svoj istorijski smisao i što prigovara Frojdu da se naivno pridržavao prirodnonaučnih metoda, to je samo projekcija: ova škola kod Frojda vidi jednu racionalističku shemu, koja dušu, čvrsto se pozivajući na instinkt razlaže u jedno ustrojstvo i štaviše postupa racionalistički ukoliko ono Ja (*Ich*) razdvaja od svog genetičkog odnosa prema Onome (*Es*) i ukoliko celini „racionalnih“ duševnih moći pripisuje, kao da je s neba pala, bivstvovanje po sebi.

Umesto libida K. Hornaj hoće da „postavi emocionalne nagone, impulse, potrebe ili strasti“³⁾. Ako bi ove kategorije, koje ostaju neanalizirane, trebalo da budu nešto drugo nego jednostavno reči koje zamenjuju libido odnosno nešto drugo nego dogmatski postulirani entiteti, onda bi, pošto se one, tobože takođe neizvedene, vraćaju na libidonoznu energiju, njihovo poreklo moglo ležati samo u nekom Ja, koje se prema libidu ne bi odnosilo genetski, već bi kao priređena instanca stajalo blizu njega. Izgleda da psihološke kategorije revizionista više zadovoljavaju povesnu dimenziju psihologije nego što to čine Frojdove kategorije, no to je samo zato što je u razvijenoj civilizaciji ono Ja, u stvari, postalo jedna samostalna instanca. Ovome treba pridodati sledeće: neposredna orijentacija revizionista na sliku sadašnje situacije ide na račun analize onoga što bi se moglo nazvati njenim unutrašnjim istoricitetom. Odbijanje Frojdove psihologije instinkta stvarno izlazi na osporavanje toga da je kultura, time što pojačava ograničenje libidonoznih, a posebno razornih nagona, oruđe za izazivanje potiskivanja, osećanja krivice i žudnje za samokažnjavanjem. Otuda i potiče njegov (Frojdov) opšti stav da kulturne blagodeti moramo platiti nezadovoljstvom i nesrećom“⁴⁾. Kao da Frojdov uvid u neizbežnost kulturnih konflikata, u dijalektiku napretka, nije mnogo više obelodanio bit povesti nego brzopleto pozivanje na faktore okoline, koji, sledeći revizioniste, treba da objasne nastanak neurotičnih konflikata.

Kao najozbiljnija konsekvencija polemike protiv Frojdove psihologije instinkta javlja se pobijanje centralne uloge sećanja na detinjstvo, uloge

³⁾ *Ibid.*, S. 21.

⁴⁾ *Ibid.*, S. 173.

koja pripada jezgru psihoanalitičke teorije. Naravno, Frojdova pretpostavka, „da su kasnija iskustva dobrim delom ponavljanje iskustava stečenih u detinjstvu“⁵⁾, izaziva negodovanje. Dok Frojd, orijentisan na model traume, teži da neurotične i druge karakterne crte koliko je god moguće tačno poveže sa određenim pojedinačnim događajima iz života deteta, sa doživljajima, K. Hornaj smatra „da izvesni nagoni i reakcije neke osobe obavezno sa sobom donose ponavljane doživljaje. Na primer, naklonost prema obožavanju heroja može biti određena takvim konfliktnim nagonima kao što je neumerena ambicija, toliko razorna da se dotična individua plaši da je održava, ili tendencija da se divimo osobama koje postižu uspehe, da ih volimo i učestvujemo u njihovom uspehu, ali da pri tome ništa sami ne činimo, a u isto vreme da osećamo prekomernu razornu i skrivenu zavist prema njima“⁶⁾. Nazivi, koji jedino postavljaju problem, kao što su „neumerena ambicija“ ili „divljenje uspešnim osobama“, izgovaraju se tako, kao da bi oni bili objašnjenje. Istovremeno se Frojdovoj teoriji podmeće jedan presudan motiv. Ono što Frojd tu zapravo navodi, što pojedinačnim događajima iz detinjstva daje naročitu težinu, jeste, iako ne izričito, pojam oštećenja. Totalitet karaktera koji revizionisti smatraju datim, jeste ideal, koji bi se ostvario tek u netraumatisovanom društvu. Onaj koji, kao i većina revizionista, kritikuje sadašnje društvo, ne sme se opirati tome da se ono saznaje šokovima, naglim iznenadnim udarcima, koji su upravo uslovljeni otuđenjem individue od društva, koje neki revizionisti, kada misle sociološki, s pravom ističu. Karakter, koji oni hipostaziraju, u najvećoj meri je posledica takvih šokova nego nekog kontinuiranog saznanja. Njegov totalitet je fiktivan: skoro da bi se mogao nazvati sistemom ožiljaka, koji se integriše samo u patnju i to ne sasvim. Zadavanje ovih ožiljaka zapravo je forma u kojoj društvo prodire u individuua, a ne forma iluzornog kontinuiteta, zbog koje revizionisti ne uzimaju u obzir šokirajuću strukturu pojedinačnog saznanja. Više od njihovog prebrzog, letimičnog pogleda na socijalne prilike opažao je Frojd bit podruštvljavanja, dok je upravo on sam istrajno opstojao atomističkom egzistencijom individuuma.

U svetlu takvog uvida ispoljavaju se prividno veoma plauzibilna određenja jednog nesumnjivo neželjenog dodatka samozadovoljnom optimizmu i konformizmu: „Ne postoji nikakva pojava kao što je ponavljanje izolovanih iskustava, već se celina infantilnih iskustava kombinuje da bi stvorila izvesnu strukturu karaktera, pa je baš ova struktura faktor iz kojeg proizlaze kasnije teš-

⁵⁾ *Ibid.*, S. 31.

⁶⁾ *Ibid.*, S. 138.

koće⁷⁾). To što postoje psihološke osobine i impulsi koji nisu neposredno ponavljanje doživljaja iz detinjstva, nego su posredovani kroz učvršćenu strukturu karaktera, nikako ne isključuje da se ta struktura ne vraća natrag na izolovane doživljaje iz života deteta. Tome treba dodati, da istinski kritičke pojave psihologije, koja simptome, u najširem smislu, neprestano podređuje shemi ponavljanja, precenjivanjem karakterologije apologetski bivaju preinačene u pozitivnu shemu. Insistiranje na totalitetu, kao suprotnosti jednokratnom nepotpunom impulsu implicira harmonističko verovanje u jedinstvo osobe, koje je u postojećem društvu možda uopšte nemoguće priželjkivati. To što je Frojd razdvojio mit od organske strukture psihe ubraja se u njegove najveće zasluge. On je time više saznao o biti društvenog osakaćivanja, nego što je to mogao bilo ko ko bi zastupao paralelizam karaktera i socijalnih uticaja. Sedimentirani totalitet karaktera, koji revizionisti ističu u prvi plan, u stvari je rezultat postvarivanja realnih iskustava. Ako se ova iskustva uzimaju apsolutno iz toga bi sasvim lako moglo nastati ideološko pribežište za psihološki *status quo* individuuama. Čim je teorija ustoličila okoštali rezultat psihološke igre moći kao izvornu moć, primarna traumatska iskustva, čiji pulki derivat ni na koji način ne gradi „prirodni“ karakter, odmah bivaju proterana u oblast irelevantnog i bezazlenog: „Odlučujući faktor u genezi neuroza nisu ni Edipov kompleks ni bilo kakva infantilna stremljenja prema zadovoljavanju, već su odlučujući svi neprijateljski uticaji koji doprinose da se dete oseća bespomoćnim i nezaštićenim i koji ga navode da na svest gleda kao na potencijalnu pretnju⁸⁾. Više ili manje nejasno predstavljeni „neprijateljski uticaji“, među kojima posebno visoko stoji nedostatak roditeljske ljubavi, bivaju podmetnuti umesto zastrašujućih i očitih fenomena kao što je to pretnja kastracijom. Ali dok neofrojdovska škola ovo izbacuje iz psihoanalize, kastrira ona psihoanalizu samu. Njen pojam karaktera je jedna zgodna apstrakcija, koja se nimalo ne obazire na ono što čini žaoku psihološkog saznanja. Opšti pojmovi koji onda preovlađuju prikrivaju ako ne same rane, kroz koje se ispoljavaju karakterne osobine, onda ipak njihovu bolnu stvarnost. Ovo pre svega pokazuje objašnjenje analiteta koje daje K. Hornaj: „S druge strane, ne bi li pohlepa pokazana u jedenju i pijenju bila jedan od mnogih izraza opšte pohlepnosti pre nego njen uzrok? Ne bi li funkcionalni zatvor bio jedan od mnogih izraza opšte težnje prema posedovanju ili kontroli?⁹⁾. Na taj način bi se upravo fenomeni, kojima je zbog

7) *Ibid.*, s. 9.

8) *Ibid.*, s. 10.

9) *Ibid.*, s. 59.

njihove iracionalnosti najhitnije potrebno psihološko objašnjenje, ponovo uvodili kao principi objašnjenja i pogrešno smatrali samorazumljivima. Uostalom ista shema je i u temelju napada K. Hornaj na teoriju libida. Nasuprot Frojdovom principu zadovoljstva ona suprotstavlja „dva vodeća principa: sigurnost i zadovoljenje“¹⁰⁾, bez pridavanja mnogo važnosti uvidu da sigurnost nije ništa drugo nego objektiviranje težnje ka zadovoljstvu u vremenu.

2.

Umesto dinamike instinkta, čiji je rezultat karakter, revizionisti uvode okolinu (*Milieu*): „Naglasak pada na životne uslove koji uobličuju karakter, pa moramo ponovo tragati za faktorima okoline, odgovornim za stvaranje neurotičnih konflikata“¹¹⁾. Iz toga proizlazi da „smetnje u ljudskim odnosima ostaju presudan faktor u nastajanju neuroza“¹²⁾. Isto tako sumnjiv kao i psihološki aspekt ove konstrukcije, koja nužno ono Ja mora proceniti kao ono koje je barem u izvesnom stepenu dato, i na kome spoljni svet ostavlja svoje tragove, jeste i sociološki aspekt, a naročito je nekritička predstava „uticaja“. Pretpostavka teorije okoline, koja je postala naročito poznata zahvaljujući Tenu, jeste jedan naivni individualizam. Sledeći misaone navike devetnaestog veka, ona individuum uzima kao nezavisnu, autonomnu i supsistentnu monadu, koja biva aficirana od tobože spoljnih snaga. Sasvim slično, na način jedne primitivne realističke teorije saznanja, revizionisti razumevaju jednu od svojih glavnih tema, razdvajanja individuum i društva. Neprestano govoreći o uticaju društva na individuum, oni zaboravljaju da je, ne samo individuum već i kategorija individualiteta proizvod društva. Umesto da prvo izdvoji individuum iz društvenih procesa, da bi zatim opisala njihov formirajući uticaj, analitička socijalna psihologija je, u najunutrašnjijim mehanizmima pojedinca razotkrila presudne društvene moći. Govoreći uopšteno o društvenim uticajima dovodi se u pitanje puko ponavljanje ideološke predstave individualističkog društva o samom sebi. Većina njih postaju, nekim spoljašnjim uplivima, samo tendencije, koje su u individuumu već preformirane, ojačane i ispoljene. Ukoliko psihologija dublje ispituje kritične zone unutar individuum, utoliko ona može adekvatnije da opazi socijalne mehanizme koji su proizveli individualitet. I što se uzajamno delovanje unutrašnjeg i spoljašnjeg

¹⁰⁾ Ibid., S. 72.

¹¹⁾ Ibid., S. 9.

¹²⁾ Ibid.

sveta očitije premešta na površinu, to, nasuprot tome, primena društvenoteorijskih procenjivanja psihologije postaje prividnija. Temeljno uverenje K. Hornaj je da karakter nije toliko determinisan seksualnim konfliktima koliko pritiskom kulture. Ali ono što ona daje kao združivanje determinanata kulture i individualne psihologije, upravo ovekovečuje njihovo razdvajanje, dok radikalna psihoanaliza, time što se upravlja prema libidu kao nečem predruštvenom, filogenetski kao i ontogenetski dostiže do one tačke, gde društveni princip gospodarenja koincidira sa psihološkim principom ugušenja instinkta. Neofrojdovska škola ipak udružuje oba principa, ali tek pošto ih je pre toga oslobodila onog negativnog: gospodarenje se pojavljuje kao porodična disciplina, nedostatak ljubavi i drugi epifenomeni, a ugušenje instinkta kao strepnja, koja ima svoje mesto u spoljašnjim slojevima narcizma, i u konfliktima koji se pre dešavaju u predsvetnom nego u nesvesnom. Što se psihoanaliza više sociologizuje, to njena sposobnost saznavanja socijalno uzrokovanih konflikata postaje manja. Ista tendencija se takođe pokazuje u isključivanju svih istinskih somatskih predstava. Tako se psihoanaliza preobražava u neku vrstu više socijalne pomoći. Umesto da analiziraju sublimaciju, revizionisti sublimiraju analizu. To je čini opšte prihvatljivom.

Više od svega drugog to pokazuje njen stav prema seksualnosti. Po starom običaju, ova analiza računa na prostodušan pogled nepristrasnih, objektivnih naučnika, koji najčešće u fenomenima, koji su za Frojda seksualni fenomeni, ne mogu da konstatuju ništa seksualno. Ona je načelno suprotna teoriji. Ona sklapa pakt sa zdravim ljudskim razumom protiv razlikovanja pojave od biti, bez koga se psihoanaliza lišava svojih kritičkih impulsa. Ona potvrđuje društvene predrasude kao deseksualizaciju koja je preduzeta u ime sociologije: „Nije potvrđeno da naklonjenost ne može izrasti iz raznih nelibilnih izvora, da ona na primer ne može biti izraz materinske brige i zaštite”¹³⁾. Takva određenja jedva da se još mogu razlikovati od žestoke ljutnje onih koji kroz govor o egzistenciji plemenitijih nagona ne samo da vredaju seksus, nego i odmah glorifikuju porodicu u njenoj postojećoj formi. Istog kova je i tvrđenje K. Hornaj da se „sadističko stremjenje ka moći rađa iz slabosti, anksioznosti i impulsa osvetoljubivosti”¹⁴⁾.

Kada je K. Hornaj uspostavila ovu teoriju, koja sadizam razblažuje do čistog društvenog oblika ponašanja, fašistička politika istrebljenja sprovodila je svirepi dokaz za identitet tobože

¹³⁾ *Ibid.*, S. 57.

¹⁴⁾ *Ibid.*

samo društvenog zahteva za moći sa seksualnim impulsima, i upravo je zamagljivanje ovog identiteta ne malo doprinosilo varvarskoj razularenosti. Kada se u kasnijim publikacijama revizionista, koji su se prvobitno branili od puritanskih elemenata Frojdove koncepcije, ušnjala tendencija prezrive obrade seksualnosti, htelo se da se uloga seksualnosti poveže sa teorijskim potcenjivanjem. Mesto najmanjeg otpora, pronašli su u slučaju perverzija: „Ovakvi postupci nisu ograničeni na seksualno perverzne osobe, već se njihovi znakovi vidaju u inače normalnih lica“¹⁵⁾. K. Hornaj, koja inače potpuno poznaje problematiku kojom je opterećen pojam normaliteta, čini jednu karakterističnu grešku kada o seksualno normalnoj osobi govori tako neposredovano kao da je to samorazumljiv ideal. Na jednom drugom mestu čitaocu se ostentativno iznosi da se govorom o sreći u ljubavnom životu ne misli na seksualne odnose¹⁶⁾. U takvim izjavama, kao bitan momenat neofrojdovske koncepcije pokazuje se društveni konformizam. On pre svega objašnjava podelu psihoanalitičkih pojmova na konstruktivne i nekonstruktivne. Sve što podstiče na društveno prilagođavanje, virtuelno je uklonjeno i ostavljeno na svom mestu, o čemu običan čovek i ne razmišlja.

Ovo važi kako za atmosferu revizionizma tako i za njegove glavne sociološke pojmove. Tu spada i procena morala, koja je usko povezana sa procenjivanjem pola. U ranijim fazama, neki revizionisti, između ostalih From, naznačili su protivrečnost u Frojdovoj teoriji: s jedne strane moral se izvodi genetski, a s druge strane oficijelni moralni standardi i predstave društvene korisnosti i produktiviteta ostaju netaknuti. Ova kritika sadrži istinu ukoliko se Frojd nije pomirio sa postojećom podelom rada među naukama i ukoliko je jedva dopuštao da ga remete kritički uvidi, prema kojima je nastupao kao specijalista, a njegove specifične psihološke teorije nisu bile neposredno napadnute. Revizionisti pokušavaju da pređu preko protivrečnosti jednostavnim preokretanjem. Dok je Frojd nepodozrevajući prihvatao moralne norme, kao što bi to učinio svaki fizičar devetnaestog veka, iz prividno slobodne refleksije stvaraju se one date moralne norme još jednom, kao dogmatski postulati. Oni su se oslobodili moralne predrasude, ali takođe i analize koja ju je razrešavala. Sa njom, oni su odbijali neke od glavnih impulsa psihološkog napretka i proklamovali nužnost moralnih normi samo u ime blagostanja individuuma i društva, ne mareći mnogo za to da li su one istinite ili nisu. Oni stoje nasumce iza konvencionalnog morala današnjice: „S druge strane dobi-

¹⁵⁾ Ibid., S. 47.

¹⁶⁾ Ibid., S. 116.

jaju važnost moralni problemi. Suočavanje sa vrednošću moralnih problema, sa kojima se bolesnik prividno bori ('Nad — Ja', neurotična osećanja krivice), vodi, izgleda, u ćorsokak. To su pseudomoralni problemi i kao takvi moraju biti otkriveni. Međutim, isto tako postaje neophodno da se bolesniku pomogne da se otvoreno suoči sa stvarnim moralnim problemima sadržanim u svakoj neurozi, i da prema njima zauzme izvestan stav¹⁷⁾. Razlikovanje pseudomoralnih problema od onih pravih zbiva se autoritativno i apstraktno, bez imenovanja jednog objektivnog kriterijuma ili jedne smislene metode tog razlikovanja. K. Hornaj se ne prebacuje to što nedostaje ovo imenovanje; ali ipak joj se prebacuje to što ona stoji na putu mišljenju, dok distinkciju koja bi morala biti predmet analize, i ne bi smela biti dopuštena kao rešenje, određuje kao apsolut. Njen jedini pokušaj da moralni ideal odredi po sadržini, promašuje: „stanje unutrašnje slobode, u kome su sve sposobnosti potpuno korisne“. Ovo nije samo nejasno nego je i dubiozno. Potpuna korisnost više ima posla sa industrijskim pojmom punog zaposlenja nego sa refleksijom o svrhama, zbog kojih sposobnosti i jesu tu. Neosporan je i aspekt dijalektike napretka, da su individuum i društvo utoliko ugroženiji od totalne represije, ukoliko se ideje prokazivanjem njihovog mitskog karaktera više razlažu. No ova antinomija, u kojoj psihoanaliza kao deo prosvetiteljstva ima udela, mora biti shvaćena: razvoju filozofskog mišljenja danas pre svega pripada eksplikacija oba antagonistička momenta. Bio bi to intelektualni defetizam, ostaviti ovaj ćorsokak onakvim kakav jeste, i proglasiti neku vrstu dvostrukog morala: na jednoj strani psihološko-genetičko rešenje moralnih predstava putem redukcije na poreklo super-ega i neurotičkog osećanja krivice, na drugoj strani apstraktna, od psiholoških uvida netaknuta proklamacija moralnih vrednosti. Neofroj-dovska koncepcija, sledeći svoj sopstveni objektivni smisao, vodi potvrđivanju konvencionalnog kodeksa, i to čini s nečistom savešću, vodi dvostrukom moralu morala. Ona se usuđila da se popustljivo prilagodi izmenjenim uslovima.

Isto tako je problematična i revizionistička teorija o uzrocima društvenih konflikata, koju je K. Hornaj rastrubila u knjizi pod problematičnim naslovom *Neurotična ličnost našeg doba*¹⁸⁾. Glavnim razlogom za izvitoperavanje karaktera u savremenom društvu smatra ona konkurenciju. Među činiocima zapadne civilizacije, koji stvaraju potencijalno neprijateljstvo, verovatno se najviše rangira okolnost da je naša kultura zasnovana na individualnoj konkuren-

¹⁷⁾ Ibid., S. 10 i dalje.

¹⁸⁾ Karen Horney, *The Neurotic Personality of Our Time*, New York 1937; nemački: *Der neurotische Mensch unserer Zeit*. Stuttgart 1951.

ciji¹⁹⁾. Ovo zvuči začuđujuće, tim više što je Frommova knjiga *Escape from Freedom*²⁰⁾ u najmanju ruku istakla gubitak autonomije i spontaniteta koji individuum danas trpi. — dakle, činjenice koje očitó imaju veze sa smanjivanjem slobodne konkurencije putem mamutskih koncerna. Hipotezu jednog psihološkog *cultural lag* (kulturnog zaostajanja), da se, dok je u društvenoj realnosti konkurencija u opadanju, individuum još uvek drži njenog duha, bilo bi teško održati. Ideologije se mogu menjati sporije nego noseće privredne strukture, ali ne i forme duševnih reakcija. Raniji duh konkurencije više se trudio oko pristupa srednjeg sloja u novu tehnološku hijerarhiju. Upravo bi Ja-psihologija pri kojoj revizionisti uporno ostaju, mogla da iz toga izvuče konsekvence. Ali to skorašnje pomeranje ne bi smelo da bude odlučujuće. I u visokoliberalnom društvu konkurencija nije bila zakon na osnovu koga je ono funkcionisalo. Ona je svagda bila spoljni fenomen. Društvo se drži na okupu putem pretnje telesnim nasiljem, mada višestruko posredovanom, i upravo se na nju vraća „potencijalno neprijateljstvo”, koje se uobličuje u neurazama i oštećenjima karaktera. Drugačije od samog Frojda, koji je pri svakom koraku teorije čuvao uspomenu na to da je nasilje ono što individuum usvaja, revizionistička škola je namesto nesublimisanih pretnji, koje proističu od današnjeg društva ne manje nego od arhaičnih, supstituirala pomirljiv pojam konkurencije. Frojd, koji nije proistekao iz socioloških kategorija, shvata pritisak društva na individuum u njegovim konkretnim formama u najmanju ruku isto tako dobro kao i njegovi sociologizovani sledbenici. U epohi koncentracionih logora, za društveni realitet karakterističnija je kastracija nego konkurencija. Ni jedan moment revizionističke koncepcije ne nosi tako očevidno pečat bezazlenosti kao njen pluralizam, koji jedne pored drugih nabroja nevezane površinske fenomene i esencijalna određenja društva: „Kao što nam je poznato, konkurencija ne samo što dominira našim odnosima u stručnim grupama, već isto tako traži i naše društvene odnose, naša prijateljstva, naše seksualne isto kao i odnose unutar porodične grupe, sejući na taj način klice razornog rivalstva, potcenjivanja, podozrenja, zlobe i zavisti u svaki ljudski odnos. Postojeće ogromne nejednakosti, ne samo u imovini već i u mogućnostima obrazovanja, odmaranja, održavanja i ponovnog sticanja zdravlja, sačinjavaju drugu grupu faktora prepunu potencijalnih neprijateljstava. Najzad, još jedan daljnji faktor jeste mogućnost jedne grupe ili osobe da iskorišćava neku

¹⁹⁾ Upor. *ibid.*, S. 284.

²⁰⁾ Upor. Erich Fromm, *Escape from Freedom*, New York, Toronto 1941. nemački: *Die Furcht vor der Freiheit*, Zürich 1945.

drugu grupu ili osobu²¹⁾). Dok se klasična ekonomska teorija neprestano upinjala da ekonomski proces shvati kao imanentno-zakoniti totalitet, kod K. Hornaj se pojavljuju „potce-
njivanje i podozrenje” na sasvim istom nivou kao i ekonomski odnosi grupa. Ova shema nalikuje onoj koja neutrališe kritičke fenomene seksualne psihologije.

Ne mali broj neofrojdovskih formulacija leži u stvari na nivou novinskih rubrika i popularnih članaka, u kojima se psihologija upotrebljava kao sredstvo uspeha i društvenog prilagođavanja: „Ako se narcizam ne posmatra genetički nego u svetlosti njegovog stvarnog značenja, onda ga, po mom mišljenju, treba opisivati kao preuveličavanje ega odnosno kao samouznošenje. Dakle kao neku vrstu duševne inflacije, koja, kao i društvena inflacija, završava većom vrednošću nego što je prisutna u stvarnosti²²⁾”. Uprkos svim jadikovanjima o sputavanju individualnog razvoja u društvu takve izjave su, s njim zajedno, protiv individuuma; on bi pak bio u pravu protiv ovih ako se ne bi priklanjao važećim vrednostima. Uvid, da narcizam u svojoj današnjoj formi nije ništa drugo do očajnički napor individuuma da barem delom kompenzuje nepravdu, i da u društvu univerzalne razmene niko nije zadovoljan sobom, izgrađen je biološko-sociološko-ekonomskim pluralizmom K. Hornaj. Ona pogrešno prepoznaje sociološki koren narcizma: individuum je, skoro nesavladivim teškoćama koje sve spontane i direktne odnose između ljudi ometaju, primoran na to da svoje neiskorišćene nagonске energije upravi prema samom sebi. Zdravlje, koje joj lebdi pred očima, je iste vrste kao i društvo, koje ona čini odgovornim za nastanak neuroza: „Zdravo i sigurno samopouzdanje počiva na širokoj osnovi ljudskih kvaliteta, kao što su inicijativa, hrabrost, čovečnost, talenti, erotičke vrednosti, sposobnost da vladamo situacijama²³⁾”.

Sa simpatijom prema prilagođavanju usko je povezana nenaklonost K. Hornaj da se malo više upusti u raspru sa prošlošću. Ona je potčinjena vladajućem duhu, koji hoće da protera sve što nije pozitivan, ovde i sada opipljiv faktum. Njen otpor Frojdovom upornom naglašavanju nužnosti da se svest o vlastitom detinjstvu mora ponovo pronaći, odgovara pragmatizmu, koji zaklanja prošlost, ukoliko ona nije valjana za kontrolu budućnosti: „Izgleda mi plodonosno da se takva nastojanja (oko rekonstrukcije detinjstva) napuste i da se interes usmeri na snage koje nekog čoveka zaista pokreću i sputavaju; saznati ih malo po malo sasvim je moguće čak i bez

²¹⁾ Karen Horney, *Neue Wege in der Psychoanalyse*, S. 175 i dalje.

²²⁾ *Ibid.*, S. 87.

²³⁾ *Ibid.*, S. 116.

pogleda u detinjstvo. . . Prošlost se ipak ne shvata kao dugo traženo blago, nego se u njoj vidi samo jedna dobrodošla pomoć za razumevanje razvoja pacijenta²⁴⁾. *La recherche du temps perdu est du temps perdu*. Živahno-veselo mišljenje K. Hornaj upravo anulira individualitet kome bi ono tobože trebalo da služi. Ako bi se sledilo ovo mišljenje, moralo bi se na kraju eliminisati sve što prelazi preko neposredne prisutnosti i time sve ono što Ja konstruiše. Lečenje ne bi bilo ništa više nego žarište uslovnih refleksa.

3.

Pobuna protiv određenih despotskih karakteristika Frojdovog mišljenja je bila prvobitno onaj društvenoteorijski motiv na osnovu koga se neofrojdovski pokret otepio od ortodoksije. Egzistenciju takvih karakteristika nije jednostavno poricati. Čim se pomaknu u svetlost razvoja, što je revizija i učinila, na njima se ipak izdvaja jedan momenat istine. Ishodišna ideja revizije, da se psihoanaliza oslobodi svoje zapletenosti u autoritarno, vodila je ka potpuno suprotnom rezultatu i psihoanalizu još tešnje spojila sa represijom, nego što je to bio slučaj kod Frojda koji se na društvo nije izričito pozivao. Ova promena funkcije ne dešava se slučajno. Zustru odbrana nežnosti i ljudske privrženosti protiv pretpostavke da se one mogu ukoreniti u seksualnosti dokazuje da su tabui imali veću moć nad revizionistima nego nad Frojdom. Kada u ime ljubavi protestuju protiv njegove seksualne teorije, istovremeno, kao dokaz protiv njega, oni od početka prihvataju konvencionalno razlikovanje seksualne i sublimisane ljubavi i ne žele toliko da odbrane suzbijanje seksualne ljubavi koliko žele da se odbrane od napada na izmišljenu čistoću sublimisane ljubavi. Uopšteno, nekonzistentnost u Frojdovom mišljenju, zbog koje se oni uzbuđuju, da naime Frojd s jedne strane postavlja seksualnost u centar, a da se s druge strane čvrsto drži seksualnih tabua, niukom slučaju nije misaoni nedostatak. Ona odgovara objektivnom stanju stvari, po kome se zadovoljstvo i zabrana ne bi mogli mehanički rastaviti, već se međusobno uslovljavaju. One se moraju shvatiti u svom uzajamnom dejstvu: zadovoljstvo bez zabrane je isto tako teško predstaviti kao i zabranu bez zadovoljstva. Ako psihoanaliza poriče ovo ukrštavanje, onda ona samu sebe redukuje na neku vrstu socijalne terapije za bezbolno razrešenje Ja-konfliktâ i terminizuje se u potvrđivanju upravo patrijarhalnog društva, od koga je secesija htela da se okrene.

Frojd je bio u pravu tamo gde nije bio u pravu. Snaga njegove teorije je u njegovoj zaslepljenosti naspram razdvajanja sociologije i psihologije, koje je u stvari rezultat onog društvenog procesa, koji neki revizionisti, jezikom nemačke

²⁴⁾ *Ibid.*

filozofske tradicije, imenuju samootudjenjem čoveka. Ako su oni dopustili da upravo kritičkim uvidom u destruktivne strane razdvajanja budu navedeni da se prave kao da je antagonizam između privatnog i društvenog bivstvovanja individuuma bio izlečen psihoterapijom, onda je Frojd upravo svojom psihološkom atomistikom realiteta, u kome su ljudi zaista atomizovani i jednom nepremostivom provalijom jedni od drugih razdvojeni, podario realitetu adekvatan izraz. Prodiranje u arhaične dubine individuuma, koji je za totalitet vezan samo patnjom i životnom nevoljom i uzimanje njega kao apsolutnog, to je stvarno opravdanje njegove metode. Doduše monadološku strukturu društva on je akceptirao naivno, dok je neofrojdska škola prihvatila kritičku svest o njemu. Ali umesto da konsekvantno ostane u njoj, ona hoće da nadvlada ono negativno, i to tako što neljudske odnose obrađuje tako kao da su već ljudski. U postojećem shvatanju opstanka odnosi među ljudima ne prostiču ni iz njihove slobodne volje ni iz njihovog nagona, nego iz socijalnih i ekonomskih zakonitosti, koje se sprovode mimo njihove volje. Kada psihologija postane ljudski odnosno društveno sposobna, čineći to, pripisuje ona jednom nehumanom realitetu sjaj humanog kao da bi društvo bilo ono što čovek i njegovo najunutrašnije ja određuju. Oni mislioci koji uporno ostaju pri rđavosti i nepopravljivosti ljudske prirode i pesimistički obznanjaju nužnost autoriteta — time Frojd stoji blizu Hobsu, Mendevilu i Sadu — ne pristaju da budu odbačeni kao reakcionari. Njihovom vlastitom sloju nikad nisu bili dobrodošli. To što treba da se govori o svetloj a ne o tamnoj strani individuuma i društva, to je upravo ideologija koja je oficijelno po volji i koja je ujedno dostojna poštovanja. Njoj pripadaju neofrojdojci koji su indignirani reakcionarom Frojdom, dok njegov nepomirljivi pesimizam dokazuje istinu o odnosima o kojima on ne govori ništa.

Ovaj aspekt kontroverze izlazi na videlo posebno tamo gde revizionisti diskutuju pojam novog. Sledeći K. Hornaj Frojdovo mišljenje je „evolucionističko, ali na mehanicistički način. U shematizovanom obliku njegova pretpostavka je da se u našem razvoju ne događa ništa naročito novo posle navršenih pet godina, i da su kasnije reakcije i iskustva samo ponavljanje onih iz prošlosti”²⁵). „Najopštiji izraz Frojdovog mehanicističkoevolucionističkog mišljenja je njegova teorija o kompulzivnoj repetitiji”²⁶). U stvari, posle prvih faza razvoja za Frojda nema ničega istinski novog. Identično ponavljanje psiholoških reakcija označava jedan povesni stupanj u kom se arhaične karakteristike civilizacije opet izdvajaju. Ovo K. Hornaj previda. Kada ona Frojdu prigovara da mu nedostaje vera u novo, čini se da ona veruje da je novo

²⁵) *Ibid.*, S. 42.

²⁶) *Ibid.*, S. 43.

moguće u svako vreme, tako reći po porudžbini. Njen pojam novog je pojam masovne proizvodnje, koja svaku standardizovanu napravu obznanjuje kao da se tako šta još nikad nije pojavilo: „Prošlost je uvek na bilo koji način sadržana u sadašnjosti... rekla bih da nije reč o 'sadašnjem protiv prošlog', nego o principu razvoja nasuprot principu ponavljanja”²⁷. Ali samo ako teorija imenom spomene ponavljanje i ako u prividno novom istraje na negativno postojanom, može ona možda da ovom postojanom iznudi obećanje novog. Ovo pak K. Hornaj osuđuje kao neurotično odnosno mehanističko. Tamo gde ona uverava da stvari ipak nisu tako rdave, optimizam je pseudoradikalna, a vera u bezgranične moći čoveka samo prazna ispovest. Ako bi bez okolišenja upitali revizioniste šta u osnovi imaju protiv svog učitelja, oni bi verovatno rekli da njemu nedostaje ljubav. Frojdovoj hladnoći i distanciranosti kontrastira se Grodekova velikodušnost i Ferencijeva saosećajuća nežnost. Ni jedan napredan mislilac odnosno umetnik ne izmiče ovom prigovoru. Zato što on utopiju i njeno ostvarenje uzima ozbiljno, on nije nikakav utopist, već on stvarnost uzima onakvom kakva jeste, da ne bi dopustio da ga ona zaglupavi. On hoće da elemente boljeg, koji su u njoj zatvoreni, oslobodi iz njenog ropstva. On jača sebe da bi mogao da razbije okamenjene odnose. Mogućnost preokreta se ne povećava lažima da smo svi mi ipak braća, nego jedino razrešenjem postojećih antagonizama. Frojdova hladnoća koju funkcionalna neposrednost između lekara i pacijenta odbija a koju stručno posredovana bit terapije otvoreno priznaje, čini ideju ljudskosti, time što svoj izgled neumoljivo sakriva, više časti nego utešna reč i toplota zapovedanju. U svetu, u kome je ljubav postala jedan između ostalih psihotehničkih instrumenata drži se poverenje uz ljubav putem jednog mišljenja koje insistira na tome da lekar mora lečiti pacijenta bez glumljenja „ljudskih interesa”. Društvo se razvilo do jednog ekstrema u kome ljubav može da bude još uvek ljubav možda samo kao otpor postojećem: „Ako ne mrzim zlo, ne mogu onda ni dobro da volim!”²⁸), kaže se u Strinbergovim *Crnim zastavama*. Jedan pogled na konkretnu upotrebu revizionističkog postulata ljubavi jeste poučan. Lična simpatija prema pacijentima propisuje se kao sredstvo za uspostavljanje jednog dobrog prenosa, i hvali se aseksualna priroda ljubavi. Ali čim ljubav više nije praktična, to jest, čim ona ne vodi jednoj srećnoj, realnoj vezi s objektom, ona biva prezrena. U svojoj knjizi *Samoanaliza*²⁹) K. Hornaj je uvela pojam bolesne zavisnosti. Fenomen, koji ona time oz-

²⁷) *Ibid.*, S. 154.

²⁸) August Strindberg. *Schwarze Fahnen*. Munchen und Berlin 1917, S. 254.

²⁹) Upor. Karen Horney, *Selfanalysis*, New York 1942.

načava, naime erotsku povezanost za jednog čoveka preko zadovoljenja, ona smatra savršeno neurotičkim. Takva povezanost njoj važi kao oboljenje, koje se sakriva „iza takvih pretenzionih pojmova kao što su 'ljubav' i 'poverenje'”. Po njenoj shemi, zdrav i potpuno prilagođen jeste onaj koji ne daje više osećanja nego što ih dobija. Ljubav takođe treba da postane psihološki ekvivalentna razmena, što je društveno uostalom i postala. Postavlja se pitanje, ne sadrži li ljubav, koja transcendirira krug vladajućih odnosa razmene, nužno onaj dodatak beznadežnosti, koji revizionisti hoće da odstrane. Možda Frojdova mizantropija nije ništa drugo do ta beznadežna ljubav i jedini izraz nade koji još preostaje.

Kompleksno Frojdovo mišljenje sadrži jedan aspekt, kome je celokupna intencija neofrojdovskog pokreta srodnija nego što to u prvi mah izgleda. Pokret je samo trebao da uporno nastoji na ovom aspektu i dospeo bi do konsekvenci koje su sa jezgrom Frojdove teorije nepomirljive. U svojim „tehničkim” spisima Frojd je za svrhe terapije formulisao postulate savitljivosti, trajne modifikacije i praktičnog podešavanja, koje bi revizionisti mogli da navode prilikom opravdavanja svojih stavova. Kada K. Hornaj nesrećnu ljubav proteruje u kategoriju neurotičnog, ogrešuje se ona o duh Frojda više sadržinom svojih reči pojedinačno dok nekritički slavi duševno zdravlje nego sadržinom svog razmišljanja. U svojim „Primedbama o ljubavi prenosu” Frojd je otišao tako daleko da je mogao da kaže da se svaka zaljubljenost „sastoji od novih izdanja starih osobina i da ponavlja infantilne reakcije... Ne postoji nijedna koja ne ponavlja infantilne prauzore. Upravo to što sačinjava njen prinudni karakter koji podseća na patološko, proističe iz njene infantilne uslovljenosti”³⁰). Ako Frojd naziva zaljubljenost infantilom, a da njene primarne libidonozne crte ne razlikuje od onih koje su stvorene ugušivanjem, onda bi revizionisti takođe mogli da patogeno naruže ljubav koja je nesaglašljiva sa principom realiteta.

Aporija upućuje na psihoanalizu kao takvu. S jedne strane libido važi kao istinski psihički realitet; zadovoljenje kao pozitivan, otkazivanje, zato što vodi oboljenju, kao negativan. S druge strane pak posmatra ona civilizaciju, koja iznudi otkazivanje, ako ne sasvim nekritički ono ipak rezignirano. U ime principa realiteta opravdava ona duševnu žrtvu individuuma, a da sam princip realiteta ne izlaže ispitivanju. Dvopolnost u procenivanju libida nužno biva isterana od dvopolnosti koja podseća na problematiku vaspitanja. Kao metod medicinskog postupka u okviru datih socijalnih odnosa mora ona unaprediti društveno prilagođavanje paci-

³⁰) Sigmund Freud, *Gesammelte Werke*, Bd. 10, London 1946, S. 317.

jenta, podstaknuti ga na rad i radost u okviru ovih odnosa. Pri tom pak, ona ne može zaobići to da određene načine ponašanja i formi zadovoljenja prihvati ili čak pojača, koji su, shodno suštini psihoanalitičkog učenja, sumnjive zame-
ne libida. Frojd sam je često bio nateran na formulacije koje su dopuštale da ovo razdvajanje bude pregnantno istaknuto. U jednom pasusu „Primedbi o ljubavi prenosa” upozoravao je analitičare na to da popuštaju erotskim željama ženskih pacijenata, i zatim nastavio: „Ma koliko može analitičar misliti visoko o ljubavi, mora još više ceniti to da ima priliku da razreši jedan odlučujući stepen života svoje pacijentkinje. Ona od njega ima da se nauči nadvladavanju principa zadovoljstva, odricanju od jednog bliskog, ali socijalno neuređenog zadovoljenja u korist jednog udaljenog, možda uopšte nesigurnog, ali psihološki kao i socijalno besprekornog”³¹). Šta je „besprekorno”, neće se analizirati. To što je željena forma zadovoljenja nesigurna budi sumnju u princip u čije ime se sprovodi.

Frojdova veličina, kao i svih radikalnih građanskih mislilaca, sastoji se u tome što je protivrečnosti ostavljao nerešenim i što je prezrivo odbijao da zahteva sistematsku harmoniju tamo gde je sama stvar bila u sebi rascepana. On je učinio očitim antagonistički karakter društvenog realiteta, onoliko koliko to u okviru naznačene podele rada njegova teorija i praksa dosežu. Nesigurnost istinskih ciljeva prilagođavanja, dakle bezumnost razumnog delanja, koje psihoanaliza pre predočava, odražava nešto od objektivne bezumnosti. Ona postaje optužba civilizacije. Revizionisti treba da izoluju samo praktično-realističku stranu Frojdove koncepcije i da psihoanalitičku metodu, bez ograda, stave u službu prilagođavanja da bi se osetili kao izvršioци Frojdovih intencija i odmah im slomili kičmu. Kod njih se ne radi toliko o jeretičkom odstupanju od Frojdovog učenja koliko o jednom podesnom glačanju sopstvenih protivrečnosti. U njihovim rukama Frojdova teorija postaje jedno dalje sredstvo, koje duševne pokrete treba da integriše u društveni *status quo*. Od analize nesvesnog oni prave jedan deo industrijalizovane kulture, od jednog instrumenta prosvetljenosti jedan instrument privida, po kome se društvo i individuum, prilagođavanje na svemoćni realitet i sreća, podudara. Ovaj pravac sve više postaje sveprisutna ideologija jednog sveta, koji individuum bez ostatka hvata u jednu potpunu organizaciju, ne ostajući pri tom ništa manje nasilan i iracionalan od psiholoških ozleđa individuuma, onakvih kakve su bile.

(Sa nemačkog preveo
DUŠAN ĐORĐEVIĆ MILEUSNIĆ)

³¹ *Ibid.*, s. 319.